

להוראת פרשה הלכית מן התורה

מצות השבת אבידה (א)

במאמרי "מי יורה פרשות הלכיות מן התורה"¹, העמדתי את הקורא על כך, שכאשר מלמדים את התלמידים פרשות הלכיות מן התורה אי אפשר להתעלם מפרשנות חז"ל. במאמר זה נדגים את שנכתב במאמר הקודם, בלימוד פרשה הלכית אחת: מצות השבת אבידה.

א. הדרכים לריכוז החומר

על המורה לרכז תחילה את החומר הרלוונטי לאותה פרשה בתורה, לפי הסדר הבא:

1. מן התורה עצמה, וגם מן הנביאים ומן הכתובים, אם מצוי בהם חומר רלוונטי². ריכוז זה מאפשר למורה להקיף את כל הנאמר בתנ"ך בנושא, שאותו הוא רוצה ללמד. ואולם, אין המורה צריך ללמד הכל, והוא יחליט מה מתוך החומר שלפניו יביא בפני תלמידיו. שיקול הדעת הדידקטי צריך להיות, שרק אותם עניינים, במקומות הנוספים, המפרשים את הפסוקים, או המשלימים פרטים חסרים בפרשה ההלכית, שאותה הוא מלמד, הם שיובאו בפני התלמידים.

2. מספרות התנאים: מדרשי הלכה, משנה, תוספתא ומדרשי אגדה³⁻⁴. מספרות התנאים יש לדלות תחילה את הפירוש לפסוקים, שאותם החליט המורה ללמד. ולאחר שהפסוקים התבארו באר היטב, יש לעבור לשלב השני והוא, הבעיות החדשות שנידונו בחז"ל ושאינן מצויות במקרא. גם כאן, אין ללמד את מדרש ההלכה, את המשנה ואת התוספתא כשלעצמם, אלא להציג את הבעיה, ולציין שחז"ל כבר דנו בה וזה הפתרון שהציעו. אם עלו נושאים שיש להם היבט אקטואלי לימינו – ראוי להדגישם ולהציגם בפני התלמידים.

1. פורסם בשמעתין 121-122 (תשנ"ה), עמ' 101-107.

2. למשל, מי שמלמד את נושא השבת, ימצא חומר לא רק בתורה, אלא גם בנביאים ובכתובים. הנה לקט לדוגמה.

בתורה נזכר עניין השבת במקומות האלה: בראשית ב', א-ג; שמות ט"ז, כג-כו; כ', ח-יא; כ"ג, יב; ל"א, יב-יז; ל"ה, ב-ג; ויקרא כ"ג, ג; י"ט, ג; ל', כ"ו, ב; במדבר ט"ו, לב-לו; כ"ח, ט-י; דברים ח', יב-טו. בנביאים: ישעיה נ"ו, ב-ו; נ"ח, יג; ירמיה י"ז, כא-כו; יחזקאל כ', יב-כד; הושע ב', יג; עמוס ח', ה. בכתובים: נחמיה ט', יד; י', לב; י"ג, טו-כב.

לעניין הוראה קורלטיבית: ראה דוידוביץ תמימה, "פרשת מינוי שופטים ודיני משפט כדגם להוראה קורלטיבית של ספר דברים", שמעתין 100 (תש"ן), עמ' 61-71. וראה עוד, וינברג צבי, "חשיבות העיון הקורלטיבי", שמעתין 125 (תשנ"ו), עמ' 60-65.

3. אפשר להיעזר: א' הימאן אהרן, **תורה הכתובה והמסורה**, ת"א תרצ"ו; ב' כשר מנחם מ', **תורה שלמה**; ג. כל מאגר ממוחשב, שמכיל את הספרים האמורים בפנים.

4. יש להשתמש באגדה שיש בה לקח מוסרי או הסבר לטעם המצוה.

3. מספרות האמוראים: תלמוד ירושלמי ותלמוד בבלי⁵. בדומה לספרות התנאים, גם כאן אין ללמד את הסוגיות, אלא להביא בפני התלמידים את תמצית הדיון, הנוגע לדברי התנאים, שהמורה החליט להביא בפני תלמידיו. גם בספרות האמוראים נידונות בעיות שלא נידונו בספרות התנאים, גם כאן יבחר המורה את הבעיות שהן רלוונטיות להבנת הנושא הנדון וידגיש באורח מיוחד כאלו שיש להם היבט אקטואלי לימינו.

4. השוואת החומר זה לזה: תחילה יש להשוות את הכתוב בתורה עם מה שכתוב בנביאים ובכתובים. וכן יעשה ביחס לספרות התנאים ולספרות האמוראים.

5. המורה ידריך את תלמידיו בהסקת המסקנות המתבקשות מן ההשוואות. כי זאת לדעת, השוואה שאין אחריה שום מסקנה, מוטב שלא תיעשה. מטרת השילוב של המקורות שצוינו למעלה היא אחת, שבלעדי פרשנות חז"ל, שהם המוסמכים לפרש את המקרא לא ניתן להבין את פירושי המקראות על בוריים⁶.

6. פירוש רש"י. רש"י בפירושו ביטא במילים ספורות את תמצית הדברים הכלולים בכל המקורות האמורים למעלה⁷. גישה כזאת תאפשר למורה להבין טוב יותר את פירוש רש"י ואת יתר הפרשנים ההולכים בעקבות חז"ל.

השיטה המודגמת להלן כוללת שלושה חלקים:

א. מה על המורה להכין לקראת השיעור,

ב. מה מכל מה שהכין יביא בפני תלמידיו,

ג. כיצד יציג בפני תלמידיו את אשר החליט להביא בפניהם.

שני החלקים הראשונים אינם צריכים להיות זהים. המורה, בהכנתו את השיעור, צריך להיות מוכן לכל שאלה שהתלמידים יציגו לו. לעתים תלמידים שואלים שאלה, שלא עלתה על דעת המורה בשעת הכנת השיעור. ואין בושה לומר לתלמיד: שאלה זו לא עלתה על דעתי בשעת הכנת השיעור, אע"פ בה ואשיב לך, אי"ה, בשיעור הבא. אל לו למורה לתת תשובה, כדי לדחות את התלמיד אם אין לו ודאות שתשובתו נכונה⁸. תשובה בלתי נכונה, בעניינים הלכיים, מכילה את המורה ב"ארור עושה מלאכת ה' רמיה". ועתה להוראת מצות השבת אבידה.

ב. המקורות בתורה למצות השבת אבידה

בשני מקומות⁹ ציוותה התורה על השבת אבידה לבעליה:

בספר שמות:

"כי תפגע שור אִיֶבֶךְ או חמורו תֵּעָה השב תשיבנו לו (פס' ד). כי תראה חמור שנֶאֱכַר רֹבֵץ תחת משאו, וחדלת מעֲזֹב לו, עֲזֹב תעֲזֹב עִמּוֹ" (פס' ה).

5. ראה הערה 3.

6. ראה ארנז משה, **יסודות בהוראת המקרא**, י-ם תשמ"ח, בעיקר עמ' 69-87. חלק מהדברים יפים גם לענייננו.

7. ראה הערה 1, עמ' 105-106.

8. ראה שם, עמ' 104-105.

9. כפי שיפורט, אי"ה, במקרא.

ובספר דברים:

"לא תראה את שור אחיך או את שיו נדחים והתעלמת מהם, השב תשיבם לאחיו (פס' א).
ואם לא קרוב אחיך אליך ולא ידעתו, ואספתו אל תוך ביתך; והיה עמך עד דרש אחיך אותו והשבתו לו (פס' ב).
וכן תעשה לחמורו וכן תעשה לשמלתו וכן תעשה לכל אבדת אחיך אשר תאבד ממנו ומצאתה, לא תוכל להתעלם (פס' ג).
לא תראה את חמור אחיך או שורו נפלים בדרך והתעלמת מהם, הקם תקים עמו" (פס' ד).

(א) השאלות שתעמודנה במרכז הלימוד

1. מדוע שינה הכתוב את לשונו בחומש שמות מ"כי תפגע" ל"כי תראה"?
2. מי הוא "אִיִּבְךָ" ו"שְׁנֹאֲךָ"?
3. בספר שמות נאמר "תעה", ובספר דברים – "נדחים", האם יש משמעות לשינוי הלשון?
4. כיצד מקיימים מצות "השב תשיבנו לו", ו"השב תשיבם לאחיו"?
5. מדוע כפל הכתוב "השב תשיבנו" ו"השב תשיבם"?
6. "ואספתו אל תוך ביתך והיה עמך עד דרש אחיך אותו" (א) "ואספתו אל תוך ביתך", מה יעשה המוצא עם המציאה כשהיא בביתו? (ב) "והיה עמך עד דרש אחיך אותו", אם "אחיו" ידרוש את אבידתו כעבור שנים, האם כל משך הזמן הזה חייב המוצא להחזיק במציאה?
7. "והתעלמת מהם" – לכאורה תיבות אלה מיותרות הן, שהרי הכתוב לא היה חסר דבר אם היינו קוראים: "לא תראה את שור אחיך או את שיו נדחים, השב תשיבם לאחיו"; ולמה נכתבו?
8. המבע "והשבתו לו" נראה לכאורה מיותר, כי כבר נאמר "והיה עמך עד דרש אחיך אותו", מכאן שכאשר בא הדורש יש להחזיר לו את האבידה.
9. מדוע פירט הכתוב: "וכן תעשה לחמורו וכן תעשה לשמלתו" וחזר וכלל "וכן תעשה לכל אבידת אחיו"?
10. המבע "אשר תאבד ממנו ומצאתה" לכאורה מיותר הוא, די היה לכתוב "וכן תעשה לחמורו... לכל אבידת אחיו לא תוכל להתעלם"?
11. האם הפסוק בספר שמות: "כי תראה חמור שנאך רבץ תחת משאו" וגו', והפסוק בספר דברים: "לא תראה את חמור אחיך או שורו נפלים" וגו', אמורים באותה מצוה?
12. בשני הספרים הדגיש הכתוב: "עמו", למה?

(ב) השיקולים הדידקטיים במהלך השיעור

בהצגת השאלות קובע המורה את העניינים, שבהם הוא רוצה לדון עם תלמידיו. אולם, אם המורה יתרכז רק בשאלות האלה הוא לא יוכל להקיף את כל העניינים שבפרשה. ונדגים את דברינו. טול, למשל, את השאלה הראשונה, כפי שהיא מנוסחת, היא שאלה של פרשנות. והתשובה עליה, מצויה במכילתא דר' ישמעאל (ראה להלן), וספק אם המורה יעלה על דעתו לדון בשאלה אחרת, למשל, מהו טווח הראיה שממנו מתחייב המוצא להשיב אבידה שאין בה רוח חיים. לפיכך, יש למיין את השאלות לנושאים, שמקיפים עניין יותר כולל. זאת ועוד, המיון לנושאים, יקל על התלמידים לעקוב אחרי העניינים השונים הנידונים בפסוקים, וכן תיקל עליהם זכירתם.

השאלה הראשונה עוסקת בנושא: מהו טווח הראיה שממנו מתחייב המוצא במצות השבת אבידה? הגדרנו כך את הנושא, באשר ניסוח זה כולל: א) תשובה לשאלה הנידונה; ב) תשובה לשאלה מאיזה מרחק מתחייב לסייע בפריקה; ג) עונה לשאלה מאיזה מרחק מתחייב המוצא לטפל במציאה, שאין בה רוח חיים.

השאלה השנייה עוסקת בנושא: למי חייבים להשיב אבידה? כאן השאלה זהה לנושא, והגדרת הנושא נחוצה כדי שהתלמיד יידע, שלא רק הבעיה הפרשנית היא שעומדת לדיון, אלא גם מה מתחייב ממנה ביחסים שבין בני אדם.

קבוצת השאלות 3-6 עוסקות בשני נושאים: א) הטיפול במציאה המוטל על המוצא, משנתחייב בהשבתה ועד להחזרתה לבעליה. ב) החזר אבידה על-פי סימנים. מתן תשובות לשאלות בלבד, אין בו כדי להקיף את כל החובות המוטלות על המוצא⁹; והתלמיד לא יידע מה מחייבת ההלכה את המוצא בטיפולו במציאה. תשובה לשאלה 3, מצויה בדברי רמב"ן. תשובה לשאלה 4 מצויה במשנה. תשובות לשאלות 5-6 מצויות בספרי. אולם, מן התשובות עדיין התלמיד לא יידע להבחין, שהתורה חייבה את המוצא לטפל בבעלי חיים שונים פרקי זמן שונים; ולא הרי הטיפול בספרים כהרי הטיפול בכלי כסף, זכוכית, זהב, עץ וכיוצא בהם; ולא הרי זה וזה כהרי הטיפול בבגדים.

הנושא נוסח באריכות, כדי לכלול בו: א) את העובדה שהטיפול במציאה הוא חלק בלתי נפרד ממצות השבת אבידה; ב) העובדה שחובת הטיפול מתחילה משנתחייב במצות השבת אבידה. כך נקשר הנושא הראשון לכאן. ג) את העובדה שחובה זו בטלה רק כאשר ישיב את האבידה לבעליה, כך נקשר גם הנושא השני לכאן.

קבוצת השאלות 7-10 עוסקות במבעים, שלכאורה נראים מיותרים. הן ידוע, שאין מילים מיותרות בתורה, ומכל ייתור לשון למדו חז"ל הלכה. אלא, שבמקום לדון בכל ייתור לשון לפי סדר המקראות, עדיף לרכזם תחת כותרת אחת, למרות שמבחינת הנושא יש כאן עניינים שונים. למשל, תשובה לשאלה 8 מקיפה נושא בפני עצמו: מי הם הפטורים מהשבת אבידה. לפיכך מוצע לתת נושא ראשי ולחלקו לסעיפי משנה כדלהלן. הנושא: רמיזות התורה להלכות נוספות ע"י מילים, שלכאורה נראות מיותרות. נושא זה יחולק לדיון בתת-הנושאים הבאים: א) מי הם הפטורים מהשבת אבידה; ב) השבת גופו בכלל מצות השבת אבידה; ג) מהם המקרים שבהם התירה התורה לקחת אבידה שיש בה סימן.

שאלות 11-12 עוסקות במצוות פריקה וטעינה. המטרה בשאלה 11 זהה לזו שבשאלה 3, והיא להרגיל את התלמיד לדייק בלשון הכתוב. תשובה לשאלה זו מצויה במכילתא. לשאלה 12 התשובה מצויה גם במכילתא וגם בספרי.

ג. מוקדי דיון ועיסוק מרכזיים

בנושא מצות השבת אבידה ישנם מספר מוקדים הלכתיים מרכזיים שחובה לדון בהם. לא נוכל במסגרת מצומצמת זאת לעסוק בכולם, ונסתפק להלן בהזדמנות שני מוקדי דיון מרכזיים. נראה לנו, בכלל, שבהוראת פרשות הלכיות חשוב שהעיסוק והדיון יתרכזו סביב מוקדים מרכזיים, כי בדרך זאת נוכל להקיף את הנושא הנדון וגם למקד את הלימוד בסוגיות העיקריות.

9. שמות כ"ג, ד-ה; דברים כ"ב, א-ד. אני מתעלם מויקרא ה', כב-כה, כי אינם שייכים לענייננו.

(א) מהו טווח הראיה שממנו מתחייב המוצא?

הדיון בשאלה מרכזית זו יתחלק לשלושה:

1. מהו טווח הראיה, שממנו מתחייב האדם לסייע לחבירו להעמיד את בהמתו הרובצת תחת משאה?

2. כיצד יידע המוצא שעל בהמה זו שמצא חל דין אבידה והוא חייב לטפל בה, ומאיזה טווח ראייה הוא מתחייב בהשבתה?

3. מהו טווח הראיה, שממנו מתחייב המוצא להשיב אבידה שאין בה רוח חיים?

התשובות לשאלות אלה מפורשות בתורה. וכיוון שהשאלה המשותפת היא מהו טווח הראיה, לפיכך נפתח בתשובה לשאלה זו.

לכאורה, מן האמור בשמות כ"ג, ד: "כי תפגע", יכולנו ללמוד, שהמוצא מתחייב לטפל בבהמת חבירו משפגע בה. אלא שפגיעה זו אינה יודע מה היא. הבה נברר מה משמעה של פגיעה זו.

במילון התנ"ך¹⁰ ניתנו שלוש הוראות ל"פגע". ההוראה השייכת לענייננו: "נגוע עד, מצוא, קרה". ועדיין אין לנו הגדרה מדויקת של מרחק. את ההגדרה המדויקת של המרחק מצאנו במכילתא דרי ישמעאל:

"כי תראה" – שומע אני אפילו רחוק ממנו מלא מיל (כק"מ)? תלמוד לומר 'כי תפגע' (כלומר, כשאתה קרוב מאוד). אי 'כי תפגע', שומע אני כשמועו (=כמשמעו)? תלמוד לומר 'כי תראה'. כיצד יתקיימו שני מקראות הללו? שיערו חכמים אחד משבעה ומחצה במיל, הוי אומר – ריס (כמאה וחמישים מטר)¹¹.

נמצאנו למדים, שטווח הראיה שממנו מתחייב המוצא לטפל באבידה הוא כמאה וחמישים מטר. וזהו המרחק, שממנו מתחייב לסייע לחבירו להעמיד את בהמתו הרובצת; וכן לטפל באבידת חבירו בין שיש בה רוח חיים ובין שאין בה רוח חיים.

בשאלה השנייה שהצבנו לעיל עוסקת המשנה – שלהלן:

"איזו היא אבידה? מצא חמור או פרה רועין בדרך – אין זו אבידה. חמור וכליו הפוכין, פרה רצה בין הכרמים – הרי זו אבידה"¹².

בהמה רועה בדרך אינה אבידה, "ואינו חייב להחזיר, שמדעת הניחוח שם"¹³, לעומת זאת, "חמור וכליו הפוכין, פרה רצה בין הכרמים", בוודאי שהבעלים לא הניחוח במצב זה, לפיכך "הרי זו אבידה", וחייב המוצא לטפל בהם ולהשיבם לבעליהם. לא נתבאר במשנה, עד מתי יראה הרואה את הבהמה רועה בדרך ולא תהיה בגדר אבידה. את שהחסירה המשנה השלימה התוספתא:

"אי זו היא אבידה?... ופרה רועה בין הזרעים – הרי זו אבידה... וחמור רועה בין עשבים – אין זו אבידה. מצאן שלושה ימים זה אחר זה – הרי זו אבידה"¹⁴.

10. שטיינברג יהושע, ת"א, 1975, ערך "פגע", עמ' 678.

11. מהדוי הורוביץ-רבין, י-ם תש"ל, עמ' 325. מכאן ואילך, ציון העמודים לפי מהדורה זו. השווה, ספרי פיס' רכב, מהדוי פינקלשטיין, א"א, ניו יורק וי-ם תשנ"ג, עמ' 255. מכאן ואילך, ציון העמודים לפי מהדורה זו.

12. פ"ב, מ"ט. המקור לדברי המשנה הוא ספרי כי תצא, פסקא רכב, עמ' 256.

13. רש"י, שם, ל, ע"ב ד"ה אין זו אבידה.

14. ב"מ פ"ב, יט. השווה, ברייתא שהובאה בבבלי ל, ע"ב-לא, ע"א.

מכאן למדנו, שפרה רועה "שלושה ימים זה אחר זה", באותו מקום נחשבת אבידה שיש לטפל בה. אולם, טרם התברר לנו, האם שלושה ימים אלה פירושים יממות שלמות, או גם כשראה אותה בחלק מן היממה, במשך שלוש היממות באותו מקום, תיחשב אבידה שיש לטפל בה?

הסבר לדברי התוספתא מצאנו בתלמוד הבבלי:

"דהוה חזי לה בקדמתא ובחשכתא, תלתא יומי אמרינן איתרמויי איתרמי לה ונפקא, טפי ודאי אבידה היא"¹⁵.

משנה נוספת שעוסקת בענייננו:

"מצאה ברפת – אינו חייב בה, ברשות הרבים – חייב בה"¹⁶.

כעת יש בידינו תשובה לשאלה השנייה: בשלושה מקרים מתחייב המוצא לטפל בבהמת חבירו (האבודה: 1) חמור וכליו הפוכין ופרה רצה בין הכרמים, (2) בהמה שרועה במקום אחד שלושה ימים רצופים, והרואה ראה אותה כל יום בבוקר מוקדם ובשעת החשיכה; (3) מצאה ברשות הרבים.

באשר לתשובה לשאלה השלישית שהצבנו לעיל, נוכחנו לדעת שגם אבידה שאין בה רוח חיים, מתחייב להשיבה משיראנה, לפי הגדרה של המכילתא. וזאת למדנו מדיוק מהפסוקים בספר דברים: "לא תראה... וכן תעשה לכל אבדת אחיך"¹⁷.

מה מכל זה יש להביא בפני התלמידים?

העניינים שנידונו כאן יש להם קשר עם הכתוב, ועניין אחד שזור בחבירו. הסתירה, לכאורה, שקיימת בין "כי תפגע" ל"כי תראה", מובילה אותנו לדון בשאלה, האם מרחק זה אמור רק למצות פריקה, או לכל מצות השבת אבידה. ואם הוא אמור לכל מצות השבת אבידה, כיצד יבחין המוצא שבהמה זו אבודה היא. ומכאן לדיון בשאלה, האם מרחק זה נקבע רק לבהמה אבודה ולמצות פריקה, או גם לאבידה שאין בה רוח חיים. לפיכך, צריך להביא עניינים אלה בשיעור.

נענין תחילה בשני הפסוקים מספר שמות: האם שני הפסוקים מדברים על אותו מקרה? קרוב לוודאי, שהתלמידים יבחינו בכך, שפסוק ד מדבר על בהמה אבודה, ופסוק ה מדבר על בהמה שרובצת תחת משאה, ובעל הבהמה זקוק לעזרת אדם נוסף, כדי לפרוק מעליה את משאה. מה מצוה התורה אותנו לעשות בשני המקרים? בפסוק ד: "השב תשיבנו לו", ובפסוק ה: "עזב תעזב עמו"¹⁸. אין צורך בשלב זה לבאר את הפסוקים אלא לציין שביאורם יהיה יותר מאוחר באחד השיעורים הבאים.

עתה נדון בפסוקים מספר דברים: באיזה סוג אבידה, שלא נזכר בספר שמות, עוסקים כאן? והתשובה: "וכן תעשה לשמלתו וכן תעשה לכל אבדך אחיך".

לאחר שהתלמידים איתרו שהכתובים מדברים על מצות פריקה, על בהמה אבודה ועל אבידה שאין בה רוח חיים, אז תישאל השאלה: האם ניתנת כאן תשובה למרחק שממנו מתחייב המוצא במצוות השבת אבידה? והתשובה תהיה: "כי תפגע", "כי תראה". עתה

15. שם, ל, ע"ב. וכסיוע לפירוש זה הביא התלמוד את התוספתא הנ"ל.

16. שם, מ"י. השווה, ספרי פסי' רכה, עמ' 257. אשר לשאלה, האם מדובר בתוך התחום או מחוצה לו, ראה

תורה שלמה, כרך יח, עמ' קסו, אות [נד].

17. ראה, אנצ' תלמודית, כרך יא, עמ' נג-נד.

18. רצוי מאוד, שהתלמיד ישיב בלשון הכתוב ולא בלשונו שלו, כי בלשונו הוא רק מקלקל את הכתוב, כך למדתי אצל המורה נחמה ליבוביץ.

יתקיים דיון על המשמע של המילים האלה. המורה יעזור בפסוקים מהתנ"ך, שבהם מופיעים שני השורשים "פגע" ו"ראה" במשמעם הקרוב לכאן. מטרת הדיון, לחדד אצל התלמידים את הידיעה ששינוי מילים בתורה אינו בא לגוון ספרותי, אלא ללמד הלכה. בתום הדיון בוודאי יגיעו התלמידים למסקנה שאין משמע אחד לשני השורשים. אם כן איך נדע מאיזה מרחק מתחייב המוצא בהשבת אבידה? התשובה המצופה מן התלמידים היא, שאין לדעת את המרחק המדויק על פי הכתוב, ומומלץ לקרוא את לשון המכילתא, ולסכם שהמרחק הוא כמאה וחמישים מטר.

סדרת שאלות זו תסוכם כך: התורה חייבה אותנו להשיב בהמה תועה לבעליה, לסייע לבעל בהמה לפרוק את משא הבהמה ולהשיב אבידה שאין בה רוח חיים. בכל אלה אנו מתחייבים כאשר אנו נמצאים במרחק של כמאה וחמישים מטר מן המציאה.

סדרה שנייה של שאלות תתמקד בפירוש המלה "תעה". השאלה הפותחת תהיה: אמרנו שפסוק ד', בספר שמות, מדבר על בהמה אבודה. כיצד ידע הרואה שבהמה זו אבודה היא? יש להניח שהתלמידים יעלו אפשרויות שונות. רצוי מאוד, שהמורה ירשום על הלוח את האפשרויות הרלוונטיות שהועלו על ידי התלמידים, וידון בהן עם תלמידיו, האם הן מתקבלות על הדעת. כ"כ יש להניח שהתלמידים יעלו אפשרויות שהן קרובות לאפשרויות שנוכרו במשנה ובתוספתא, את אלה יפתח המורה.

ולסיכום חלק זה: ראינו שישנן שלוש אפשרויות שהרואה ידע שבהמה זו אבודה היא מבעליה:

1. חמור וכליו הפוכים ופרה רצה בין הכרמים.
2. בהמה שבמשך שלושה ימים, זה אחר זה, רועה באותו מקום, והרואה – ראה אותה בבוקר ובחשיכה.
3. מצא בהמה ברשות הרבים.

למותר לציין, שהמורה צריך לומר לתלמידיו מניין הוא שאב את פירושו, ואף ידגיש זאת, כדי שהתלמידים יעמדו על הקשר שבין תורה שבכתב לתורה שבעל פה. אשר להבאת המקורות כלשונם, על כך יחליט המורה.

(ב) למי חייבים להשיב אבידה?

השאלה הזאת מחייבת עיסוק גם בבעיה הבאה: את מי מכנה התורה "איבך" ו"שנאך"? אם המדובר בישראל, הרי זה עומד בניגוד גמור לצו: "לא תשנא את אחיך בלבבך"¹⁹, ואם המדובר במי שאינו ישראל, וכי כל מי שאינו מישראל הוא אויב ושונא? ואמנם רמב"ם הוציא מכלל ביאור, שמדובר במי שאינו ישראל וז"ל: "השונא שנאמר בתורה, לא מאומות העולם הוא, אלא מישראל. והיאך יהיה לישראל שונא מישראל, והכתוב אומר 'לא תשנא את אחיך בלבבך'?"²⁰

אולם, חז"ל לא שללו ביאור זה, וכך אמרו במכילתא דר' ישמעאל:

"שור אויבך" – זהו גוי עובד אלילים, דברי רבי יאשיה, וכן מצינו שעובדי אלילים

קרויים אויבים לישראל בכל מקום...

רבי אליעזר אומר, בגר שחזר לסורו הכתוב מדבר.

רבי יצחק אומר, בישראל משומד הכתוב מדבר.

ר' נתן אומר, בישראל עצמו הכתוב מדבר, אלא מה תלמוד לומר 'אויבך'?

אלא אם הכה את בנך, או שעשה עמך מריבה, נעשה אויב לשעה"²¹.

19. ויקרא י"ט, יז.

20. הלכות רוצח ושמירת נפש פ"ג, יד.

21. עמ' 324.

ארבע דעות של תנאים הובאו כאן. כל תנא חיפש את האפשרות, שבה השנאה מותרת; ולמרות שמותר לשנאתו ציוותה התורה להשיב לו את אבדתו. יושם לב לכך, שרק ר' יאשיה הוא היחיד המבאר את הכתוב ב"גוי עובד אלילים". ועל דבריו כנראה נאמר: "ומה של אויב הקפידה תורה עליו וחייב להשיב אבדתו, ק"ו לאוהבו"²². ר' אליעזר מבאר – ב"גר שחזר לסורו", אמנם היה גוי אבל נתגייר, אלא שלא עמד בגרותו וחזר לסורו, ועתה יש לו דין של ישראל. ר' יצחק ור' נתן מצדדים להעמיד בישראל. אלא בעוד שר' יצחק מבאר את הכתוב בישראל עברין, שגם באופן זה דינו כישראל לכל דבר; ואמר ר' נתן שאין צורך לחפש אופנים של ישראל שמותר לשנאתו, והכתוב מדבר בישראל ממש. ולא דיברה תורה אלא בעולם "שבו היצר הרע קיים ופועל פעולתו והשונא הוא שונא ממש, וכל זמן שלא הושגה עדיין מדרגת 'לא תשנא את אחיך בלבבך', ועוד קיימת הרגשת השנאה בלב, יש לתת דינים לגבי ההתנהגות אל אותו "שונא"²³.

ועדיין הפסוקים לא נתבארו, שהרי בספר דברים התורה נקטה לשון אחר: "לא תראה את שור אחיך", וכן: "ואם לא קרוב אחיך". ארבע פעמים הדגישה שם התורה את המילה "אחיך", ולכאורה היא מיותרת, כמו שהובא למעלה, שאם לשונא חייבה התורה להחזיר לו אבדתו, כל שכן הוא שלאחיך יש להחזיר. שאלה זו שאלו חז"ל בספרי:

"שור אחיך, אין לי אלא שור אחיך, שור אויבך מנין? תלמוד לומר 'אויבך' מכל מקום. אם כן למה נאמר 'אחיך'? אלא מלמד שלא דברה תורה אלא כנגד היצר"²⁴.

דברי הספרי מתאימים לדעתו של ר' נתן במכילתא, כפי שהוסברו למעלה. וכן פירשו רשב"ם²⁵ ורמב"ן²⁶.

בתלמוד הבבלי²⁷ נתפרשה דעתו של ר' יצחק בלבד, כי להלכה מצדד התלמוד הבבלי:

"אמר ר"ש חסידא, גזל כנעני אסור, אבדתו מותרת... אבדתו מותרת, דאמר רב חמא בר גורי אמר רב, מנין לאבדת הכנעני שהיא מותרת? שנאמר 'לכל אבדך אחיך', לאחיך אתה מחזיר ואי אתה מחזיר לכנעני"²⁸.

עתה נחזור לדברי רמב"ם, שהובאו בראש פרק זה, ששלל את הביאור, שדיבר הכתוב במי שאינו ישראל. רמב"ם פסק: "אבדת עובד עכו"ם מותרת, שנאמר 'אבדת אחיך', והמחזירה הרי זה עובר עבירה, מפני שהוא מחזיק יד רשעי עולם. ואם החזירה לקדש את השם, כדי שיפארו את ישראל וידעו שהם בעלי אמונה, הרי זה משובח"²⁹.

דברי רמב"ם מתאימים, אפוא, לדברי הספרי בזה, שהתורה ציוותה להחזיר אבדה רק לאחיך. ואם כן כיצד הוא יפרש "אויבך" ו"שנאך"? הנה לשונו: "אמרו חכמים, כגון שראחו לבדו שעבר עבירה והתרה בו ולא חזר, הרי זה מצוה לשונאו עד שיעשה תשובה וישוב מרשעו. ואע"פ שעדיין לא עשה תשובה, אם מצאו נבהל במשאן, מצוה לטעון ולפרוק עמו ולא יניחנו נוטה למות, שמא ישחה בשביל ממנו ויבא לידי סכנה. והתורה הקפידה על

22. **תורה שלמה**, כרך י"ח, עמ' קס"ו, תורה שבעל פה אות [נ], בשם פי"ג מדות לרס"ג.

23. ליבוביץ נחמה, **עיונים חדשים בספר שמות**, י-ם תשל"ג, עמ' 314.

24. פיסקא רכב, עמ' 255; השווה, פיסקא רכה, עמ' 257.

25. שמות כ"ג, ה ד"ה חמור שנאך, ראה, הערה 24.

26. דברים כ"ב, ד: "ואמר בכאן אחיך, ושם אויבך ושונאך, לאמר תעשה עמו כן וזכור האחוה ותשכח השנאה".

27. פסחים ק"ג, ע"ב, ע"ש.

28. שם.

29. הלכות גולה ואבדה פ"א, ג.

נפשות ישראל, בין רשעים בין צדיקים, מאחר שהם נלויים אל ה' ומאמינים בעיקר הדת...³⁰.

הסברו של רמב"ם לשונא מבוסס על דברי ר' יצחק, אשר על כן היות שהספרי מפרש שדיבר הכתוב בישראל. גם שני תנאים במכילתא פירשו את הכתוב בישראל, והתלמוד הבבלי הסביר את דעתו של ר' יצחק בלבד, וכן מצדד התלמוד להלכה שאבידת כנעני מותרת. אין עוד ספק בדבר שדעתו של ר' יאשיה אינה להלכה. נותר לנו לברר מה דינו של ישראל שהמיר דתו, האם מצוה להחזיר לו את אבידתו או לא? תחילה נברר כיצד מגדירה ההלכה ישראל שהמיר דתו.

למען ירוץ הקורא יובאו הגדרותיו של רמב"ם: "שנים הם המומרים מישראל: המומר לעבירה אחת והמומר לכל התורה כולה... מומר לכל התורה כולה כגון, החוזרים לדתי העובדי כוכבים בשעה שגוזרין גזרה (כסף משנה): "כלומר אפילו שגזרו גזירה, כיון שמעצמו הלך וחזר לדתם... וכ"ש אם לא היה שם גזרה וברצון נפשו הלך וחזר" וידבק בהם... הרי זה מומר לכל התורה כולה"³¹. ומה נאמר על המומר ביחס להשבת אבידתו? בבבלי נאמר:

"תני רבי אבהו קמיה דר' יוחנן: העובדי כוכבים ורועי בהמה דקה לא מעלין ולא מורדין, אבל המינין והמסורות והמומרים היו מורדין ולא מעלין. א"ל, אני שונה 'לכל אבידת אחיך' לרבות את המומר, ואת אמרת היו מורדין? סמי מכאן מומר"³².

ובהמשך הסוגיה מתברר שהמומר שביקש ר' יוחנן למחוק מן הבריתא, שר' אבהו הרצה לפניו, הוא מומר לתיאבון ולא זה שהמיר דתו. ומכאן, שישראל שהמיר דתו אין מחזירים לו את אבידתו. וכך פסק רמב"ם: "אפילו היה בעל האבידה רשע ואוכל נבילות לתיאבון וכיוצא בו, מצוה להשיב לו אבידתו; אבל אוכל נבילה להכעיס הרי הוא אפיקורוס, והאפיקורסים ועובדי עכו"ם... אסור להחזיר להן אבדה כעכו"ם"³³.

מה יובא בפני התלמידים?

הנושא שבו אנו עוסקים הוא: למי חייבים להשיב אבידה. מניסוח הנושא עולה, שלא לכל אחד אנו חייבים להשיב אבידה. אם כן, עלינו למיין תחילה את האנשים, ולאחר מכן לבדוק לפי המקורות למי אנו חייבים להשיב אבידה. לצורך זה נחלק את האנשים לשניים: ישראל ומי שאינו ישראל. ישראל עצמו נחלק לארבעה: מי ששומר תורה ומצוות, מי שעובר עבירות לתיאבון, מי שעובר עבירות להכעיס וישראל שהמיר דתו. לכולם יש התייחסות במקורות; אולם, אין צורך להביא את כל המקורות כפי שיפורט להלן.

נעניין תחילה בפסוקים בשמות ובדברים ונמצא את הכינויים, שבהם מכנה התורה את הזקוק לעזרה ואת זה שאבדה לו אבידה. "איבך", "שנאך", "אחיך". האם כינויים אלה הם נרדפים, מנוגדים או משלימים זה את זה? הכינויים "אויבך" ו"שנאך" הם נרדפים, ואילו "אחיך" מנוגד להם. מי הוא אויב זה ושונא זה, שבו מדבר הכתוב? יש להניח שהתלמידים ישיבו שמדובר באדם מישראל, כי מושג שונא ואויב רוח ביניהם. מה יכולה להיות הסיבה לשנאה זו? התלמידים יאמרו סיבות שונות. כמו שהצענו למעלה, גם כאן ירשום המורה את הסיבות על הלוח וידון עם תלמידיו, האם סיבות אלה מצדיקות לשנאה? יהיה גם מי שישאל, הרי ציוותה התורה "לא תשנא את אחיך בלבבך"? בסיכומו של הדיון יביא המורה את דברי ר' נתן במכילתא ואת דברי הספרי, ויסבירם כפי שהוסבר לעיל.

30. הלכות רוצח ושמירת נפש פ"ג, יד.

31. הלכות תשובה פ"ג, ט. על מקור דברי הרמב"ם, ראה, כ"מ, שם.

32. ע"ז כו, ע"ב.

33. הלכות גולה ואבדה פ"א, ב.

על השאלה: מדוע בספר דברים נכתבה תיבת "אחיק", הרי מיותרת היא מכוח הק"ו? דברי רמב"ן, שצוינו למעלה, משיבים לשאלה זו. ועדיין זקוקים אנו להסבר, מדוע התורה מכנה אותו אויב ושונא? מומלץ להביא את דברי רמב"ם כלשונם.

עד כה למדנו, שציוותה התורה להחזיר אבידה ל"אחיק", ל"איבר" ול"שנאך", ולפי רמב"ם אויב זה הוא ישראל שעבר עבירה. ראוי לעורר את השאלה: האם דין אחד לכל העבריינים? מי הם סוגי העבריינים? התשובה המצופה מן התלמידים תלויה באיזה דרגת כיתה עניין זה נלמד, אם התלמידים כבר למדו עניינים אחרים, הקשורים ל"מומר אוכל נבילות לתיאבון" ול"מומר אוכל נבילות להכעיס", ידעו להשיב לשאלה זו, ולא – לא ידעו להשיב; והמורה יסביר את ההבדל בין מי שאינו מקיים מצוות מטעמי נוחות ומוגדר בהלכה "מומר אוכל נבילות לתיאבון" לבין מי שאינו מקיים מצוות מטעמים אידיאולוגיים ומוגדר בהלכה "מומר אוכל נבילות להכעיס". ההלכה אינה מחייבת להשיב אבידה למי שאוכל נבילות להכעיס.

האם נוכל ללמוד מישראל שהמיר דתו על מי שאינו ישראל, שגם לו אין להחזיר אבידה? התשובה המצופה מן התלמידים היא שיש ללמוד זה מזה, כי יש להניח שהם יודעים שמי שהמיר דתו אינו ישראל (אם כי כידוע אין הדבר כן, ביחס לעניינים אחדים, ואולי כדאי שהמורה יתעכב על כך). ותשובתם תהיה: בעיקרון כן. המורה יסכם חלק זה באומרו: אמנם נכון שאין חייבים להחזיר אבידה למי שאינו ישראל, אך רמב"ם פסק שמי שמחזיר אבידה למי שאינו יהודי יש בכך משום קידוש ה'. רצוי לשוחח עם התלמידים ולהסביר להם מהו קידוש השם, וכיצד יש במעשי אדם לחלל שם שמים ח"ו, או לקדש שם שמים.

מוצע לסכם יחידה זו בשאלה: באיזה נושא עסקנו בשיעור זה? התלמידים יציעו ניסוחים שונים, שאותם ירשום המורה על הלוח, ויבחר מביניהם את הקרוב ביותר לניסוח שלמעלה. מי הם האנשים שלהם מצווה התורה להחזיר אבידה? התלמידים צריכים להבחין בתשובתם בין "אחיק" ו"מומר אוכל נבילות לתיאבון", שעל פי דין חייבים להחזיר להם אבידה; לבין מי שאינו ישראל שיש להחזיר לו אבידה משום קידוש ה'. יש להניח שבמהלך השיעור תעלה השאלה, הרי המוצא, בשעת המציאה, אינו יודע למי שייכת אבידה זו, ואם כן איך יידע אם הוא מחוייב להשיבה ולמי? כל האמור כאן הוא רק לאחר שעניין זה מתברר, אך כל עוד לא התברר למוצא מי הם הבעלים, הוא חייב לטפל במציאה.

פיתוח נוסף של הוראת הנושא – יפורסם בעזרה"ת בפעם הבאה.